ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ս. Թ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

1885 թ. աշնանը Մկրտիչ Ավետիսյան-Թերլեմեզյանի ղեկավարությամբ Վանում Կենտրոնական վարժարանի 12 շրջանավարտներ «նախաձեռնարկ ըլլալով, կազմեցին առաջին հեղափոխական կուսակցությունը, որը կոչվեցավ Արմենական»[1]։ Ընդունված ծրագրում կուսակցության նպատակ էր համարվում «հեղափոխությամբ Թուրքիո հայ ժողովրդեան համար ձեռք բերել ինքզինք ազատորեն կառավարելու» հնարավորություն։ Սակայն, գործնականում, սկզբնական շրջանում արմենականները դեմ էին բռնի միջոցներին և թուրքական պետությունից վարչական բարենորոգումներ ստանալու ճանապարհով փորձում էին ապահովել հայ ժողովրդի ունեցվածքի, պատվի իրավունքը. Իսկ հետագայում թուրքական ռեժիմի խստացմանը զուգընթաց, երբ արևմտահայության դեմ սանձազերծված հալածանքները սկսեցին շեշտված քաղաքական նպատակներ հետապնդել, նրանք իրենց ծրագրում որոշակիորեն դրեցին Հայաստանի ազատագրման հարցը (1894 թ.)։ Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր համարվում աշխատել ժողովրդին զարգացնել մտավոր (քարոզչական-կրթական շարժում), զինել և զինավարժել՝ վնասակար համարելով մասնակի ելույթները։

Արմենականները բավական զգույշ տակտիկա էին առաջադրում։ Լինելով տեղացիներ, նրանք գիտակցում էին, որ անժամանակ ելույթները ծանր հետևանքներ կունենային. դիմացինը թուրք էր, որը հաղթելու դեպքում ոչընչացնում էր միայն։

Ընդհանուր առմամբ արմենականների ծրագիրն ազգային-դեմոկրատական, ազատագրական բովանդակություն ուներ։ Նրա հիմքում ընկած էր Հայաստանի ազատության ու անկախության գաղափարը և տոգորված էր արիության ոգով, զերծ էր օտար վարդապետություններից և ուսանելի շատ կողմեր ուներ։ Արմենականությունը ժողովրդի մեջ դաստիարակում էր մարտական եռանդ, հաղթանակի հավատ, սեր դեպի հայրենիքը և անսահման ատելություն սուլթանիզմի նկատմամբ։

Ազատագրական պայքարի վերելքի շրջանում կուսակցությունն ուներ կազմակերպական ծավալուն մեխանիզմ. Վանը կենտրոնատեղի ունենալով, մասնաճյուղեր էին առաջացել Շատախում (Սահեն Կուժիկյան), Բաղեշում (Եղիշե Քոնտաքճյան), Մուշում և Բիթլիսում (Հայրապետ Ճանիկյան), Սալմաստում, Խոյում, Թավրիզում, Ուրմիայում, Պոլսում, Տրապիզոնում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Սալոնիկում, Պլովդիվում (Արմեն Շիտանյան, Թութունճյան), Ֆրանսիայում, նույնիսկ հեռավոր ԱՄՆ-ում, և մեր հաշվումներով ուներ մոտ 1000 անդամ ու համակիր։ Եռանդուն գործունեություն ծավալած շրջանում, սակայն, կուսակցությունը մեծաթիվ զոհեր տվեց 1895—1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ։ Կոտորածներից փրկված փոքրաթիվ արմենականներ XX դ. սկզբին կարողացան ուշքի գալ, համախմբվել և նորից լծվել ազգանպաստ գործունեության, բայց նախկին հզորությունն այլևս չունեցան։ Շուտով համախմբվելով հիմք դարձան արմենականության անմիջա-

---

1 Ս. Իզմիրլյան, Դատումներ մեր 100-ամյա հեղափոխության մասին, անձնական հուշերու ընդմիջումին, Բեյրութ, 1962, էջ 26։

2 Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀԿՊՊԱ), ֆ. 427, ց. 1, գ. 66, թ. 7։

կան շարունակող ու գաղափարական ժառանգորդ Հայ սահմանադիր ռամկավար (ՀՍՌ) կուսակցությանը։

Արմենական կուսակցության հիմնադիրներից ողջ մնացած Գրիգոր Պյոզիկյանը (Շիկահեր, Ներսես) մեծ ջանքեր գործադրելով և պարսկահայերի արմենական մասնաճյուղերը վերակազմակերպելով՝ 1898 թ. անցնում է Բուլղարիա, որտեղ գործունեություն է ծավալում Ամեն Շիտանյանի հետ։ Ապա, նկատի առնելով Բուլղարիայի՝ կենտրոնից դժգոհ և «Հեղափոխական Միություն» անունը որդեգրած հնչակյանների ուղեգծի համընկնումը արմենականների գաղափարներին, նրանց միավորում է տեղի արմենական մասնաճյուղին և հռչակում նոր՝ Գաղափարակցական Միություն։ Դա երկարատև ու դժվարին պրոցես էր և գլուխ եկավ 1907 թ. օգոստոսին, մեծ ջանքերի ներդրումով։

Ի դեպ, եթե արմենականների, Սահմանադիր ռամկավարների և նրա բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող վերակազմյալ հնչակյանների պատմությունն այս կամ այն չափով հայ պատմագիտությունն անդրադարձել է, ուրեմն Գաղափարակցական միության, նրա ծրագրի ու կանոնագրի մասին որևէ պատմագիտական աշխատության մեջ խոսք անղամ չկա, եթե բացառենք Ա. Դարբինյանի հուշերում գրված և նույնությամբ մյուսների կրկնած միևնույն՝ «Բուլղարիայի արմենականների ու միութենականների միավորումից ստեղծվեց այն, որը հետագայում դարձավ Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցության գոյացուցիչ մասերից»[3] կատարված փաստի արձանագրությունը։ Զարմանալի է նաև այն, որ նույնիսկ Ռամկավար ազատական կուսակցության (ՌԱԿ) ծրագրային ու վավերագրական փաստաթղթերի՝ Վ. Ղազարյանի հրատարակած ժողովածուում[4] բացակայում է Գաղափարակցական միության ծրագիրը։ Վ. Ղազարյանի վկայությամբ ՌԱԿ-ի արխիվում նա չի հանդիպել նման փաստաթղթի։ Մեզ հաջողվեց դանել Գաղափարակցական միության ծրագրի և կանոնագրի մեկ օրինակ, որը հրատարակվել է Լոնդոնում՝ 1907-ին[5]։ Արդ, մի փոքր մանրամասն անդրադառնանք այդ միության հիմնադրույթներին։

Ծրագրի նախաբանում Տաճկահայ դատը սահմանելով որպես քաղաքական խնդիր՝ նշվում է. «Հայկական դատը պետք է հասկանալ Տաճկական Հայաստանի ազատությունը տաճկական իշխանության լուծեն և զայն դնելը ինքնուրույն, անկախ, սեփական հայկական իշխանության տակ»[6]։ Այսինքն, պարզորոշ գրվում է Հայաստանի անկախության նվաճման հարցը՝ կառավարման ձևը թողնելով որպես ապագայում լուծվելիք խնդիր։ Ծրագրի նախաբանում ժամանակավրեպ են համարվում այն քաղաքական կուսակցություններն ու խմբավորումները, որոնք հայկական դատին «միանդամայն օտարոտ սոցիալիզմ էին քարոզում, ամեն ինչ բացատրում միայն տնտեսական և դասակարգային պատճառներով, որը հենց «սկզբեն խախտեց հեղափոխական շարժումը իր տեղեն և զայն շեղեց ուղիղ դիծեն, որով նա պիտի ընթանար»[7]։ Այնուհետև նշվում է, որ սոցիալիզմի վարդապետության որդեգրումից հետո մյուս սխալը, որ, ցավոր, համընդհանուր էր, օտարի օգնության ակնկալու-

---

8 Ա. Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերին, Փարիզ, 1947, էջ 184, Ա. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, նույնի՝ Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1979, էջ 126, 364, Վ. Ղազարյան, Համառոտ պատմություն ՌԱԿ-ի, Բեյրութ, 1978, էջ 27—28 և այլն։

4 Ռամկավար ազատական կուսակցություն, հիմնական ծրագրեր և վավերագրեր (այսուհետև՝ ՌԱԿ, վավերագրեր) կազմեց գոկ. Վաչե Ղազարյան, Բեյրութ, 1978։

5 Ծրագիր և կանոնագիր գաղափարակցական միության (Արմենո-միութենական միացյալ կազմակերպություն), Լոնդոն, 1907։

6 Նույն տեղում, էջ Ա։

7 Նույն տեղում, էջ Գ։

թյունն էր, «որուն անկառույց՝ հեղափոխությունը երբեք լրջորեն խնդիր չարաւ իրեն սեփական ուժ գոյացնելու անհրաժեշտությունը»[8]։ Ապագայում էլ, չրացառելով սխալները, ծրագրի նախաբաժնում օգտակար է համարվում ուսումնասիրել անցյալում թույլ տվածները՝ դրանք չկրկնելու համար։ Մերժելով հուսահատությունը և եվրոպական օգնության վրա հույս դնելը, այն փրկության ուղիներ է համարում.

«Ա. ամփոփվիլ, կեդրոնանալ մեր թե գաղափարային և թե բարոյական ու նյութական ուժերու արտահայտությանց մեջ

Բ. չխառնենք աղդային ընդհանուր նպատակին որևէ օտար վարդապետություն

Գ. դնենք մեր բոլոր հույսը մեր սեփական ուժի և միջոցներու վրա»[9]։

Բուն ծրագրում միության նպատակ է սահմանվում «դինու զորությամբ ազատել օսմանյան լուծեն Օսմանյան Հայաստանը և կազմել անկախ քաղաքականապես ինքնուրույն, անկախ և ազատ Հայկական իշխանություն մը», դրան հասնելու միջոց համարելով, «նախօրոք և երկարորեն պատրաստված դինեալ ապստամբությունը»[10]։ Այդ նպատակով անհրաժեշտ է ի մի հավաքել բոլոր դործող անհատներին ու խմբակցություններին, դործել գաղտնապահ և կարգապահ, զենք, դրամ հայթայթել, մանրակրկիտ ուսումնասիրել թշնամու ուժերը, դիրքերը, «զգուշանալ վաղաժամ և պրովոկացիոն շարժումներե», հնարավորին չափ բարեկամանալ հարևան ժողովուրդների հետ, գաղտնապահության հնարավոր սահմաններում գրավոր և բանավոր պրոպագանդով վառ պահել հայրենասիրական ոգին՝ դատապարտելով մատնությունն ու դավաճանությունը[11]։

Անշուշտ, Գաղափարակցական միության այս ծրագիրը իր էությամբ հեղափոխական-ազատագրական էր և համեմատաբար առաջադիմական երևույթ։

Թեև «արմենականությունը կհանդիսանա մեր (Սահմանադիր-ռամկավար—Ս. Ս.) կուսակցության մայր երակը, սակայն անոր բուն զանգվածը կհանդիսանան վերակազմյալ հնչակյանները»[12], այսինքն, արմենականներն արյունն էին, իսկ վերակազմյալները՝ ավիշը, առանց որոնց օրգանիզմը չի գոյատևի, քանզի դրանք գտնվում են անմիջական կապի մեջ, փոխպայմանավորում միմյանց՝ ի վերջո դառնալով անտարբերակելի։

1896 թ. արևմտահայ հնչակյան գործիչները ոչ ճիշտ համարելով Լոնդոնում գտնվող իրենց կուսակցության կենտրոնի գործունեությունը՝ Ավ. Նազարբեկի ղեկավարությամբ (հիմնականում ժամանակավրեպ հավատարելով սոցիալիզմի տեսության դավանումը՝ ելնելով ժամանակի հայ իրականությանն անհարիր ու անիրագործելի լինելուց և զուր տեղը ուժերը չլատելուց), առանձնացան և իրենց հոչակեցին վերակազմյալ հնչակյաններ։ Մի շարք անդամներ վերամիավորվելուց և տարանջատվելուց հետո, ի վերջո, վերակազմյալները 1901 թ. սկսեցին Բոստոնում «Արմենիա» (Armenia) անգլերեն թերթով հանդես դալ հայ դատի պաշտպանությամբ։ Սակայն 1906 թ. հայ ազգային կյանքի հուզումնառատ շրջանում նրանք էլ տրոհվեցին։ Ընդհանրապես, Հնչակյան կուսակցության մեջ պառակտումներն այնքան խորացած ու բազմաբնույթ էին, որ «այնտեղ մայրը իր զավակը չէր ճանչնար»[13]։ Բանն այն է, որ թեև նրանք էլ արմենականների նման դեմ էին արևմտահայոց ազատագրության հարցն ընկերային վարդապետությունների հետ կապելուն և ցուցադրական ու ահաբեկչական գործունեությանը, սակայն, Վահե

8 Նույն տեղում, էջ Դ։
9 Նույն տեղում, էջ Զ և Է։
10 Նույն տեղում, էջ 1։
11 Նույն տեղում, էջ 2, 3։
12 Զարթոնք, 1. X. 1951։
13 Արտակ Դարբինյան, Նշվ. աշխ., էջ 181—182։

Արզվյանը սակավաթիվ համախոհներով՝ Սուրեն Սուրենյան, Երվանդ Չալըգյան, Լևոն Լարենց (Քիրիշչյան), Հրաչ Երվանդ, Արշակ Տեր-Մարկոսյան և այլն, ընդեգրեց ահաբեկչության ուղին։ Սա էլ դժգոհությունների առիթ ծառայեց։ Լևոն Միրտիչյանը, Վահան Թեքեյանը, Սուրեն Պարթևյանը, Սարգիս Մալեմեզյանը և ուրիշներ, որոնց միացավ նաև մի որոշ ժամանակ կուսակցական կյանքից մեկուսացած Միհրան Տամատյանը, բաժանվեցին կուսակցությունից։

Այսպիսով, գոյացան երկու հատվածներ. ա) չափավոր կամ «Ազգյան»՝ 1907 թ. ապրիլի 20-ից Ս. Պարթևյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Ազգ» թերթի անունով, բ) արմատական կամ «Արզվյանականան»[14]։

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վերջիններս անցան Կ. Պոլիս և իրենց օրգան «Ձայն Հայրենյաց» շաբաթաթերթի էջերում հայտարարեցին, որ կպաշտպանեն Թուրքիայի խաղաղ զարգացումը, բայց և կկանգնեն այն ընդդիմադիր տարրերի կողմը, որոնք «փոթորկոտ օրերուն մեջ արդարության նախակարապետները եղան և բարեշրջման այս շրջանին՝ խաղաղության և փրկության աներկյուղ և հավատարիմ դրոշակակիրները պիտի ըլլան»[15]։ Հրաժարվելով զինված ապստամբության ծրագրից, «Արզվյանականները» փարում էին ինքնապաշտպանությանը։ Նրանք աղետաբեր էին համարում սոցիալիզմի քարոզները՝ «անգործություն և սոփեստություն համարելով այն արևմտահայի համար»[16], քննադատում արևմտահայության դասակարգերի բաժանողներին ու իրար հակադրողներին։ Դա համարում էին ոչ միայն սխալ, այլև վնասակար, քանի որ «ընկերավարության անունով գործված չարիքները մեզի պես ազգի մը հոգին իսկ կսպանեն, ազգն իր էությամբ կմնոցնեն»[17] և այլն։ Կարճ ասած, նրանք էլ որդեգրեցին չափավոր գաղափարներ, իսկ նրանց ամերիկյան հատվածն արդեն 1919 թ. իրեն հռչակեց Ազատական կուսակցություն, որը 1921 թ. միախառնվեց Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցությանը՝ գոյացնելով Ռամկավար Ազատական Կուսակցությունը։

Չափավոր կամ «Ազգյան» հատվածի իսկական էությունը հասկանալու բանալի կարող է լինել այն, որ նրանք բացարձակապես արևմտահայեր էին և հիմնական հարցերում կիսում էին արմենականների տեսակետները։ Նախ, նրանք ամբողջովին հրաժարվեցին սոցիալիզմի գաղափարներից՝ պատճառաբանելով, որ Թուրքիայի իրականությունն ընդհանրապես և արևմտահայությունը մասնավորապես դրա համար հասունացած չէ, և որ դրանք թշնամացնում են եվրոպական կառավարություններին, որոնք էլ, բնական է, չպիտի սատարեն հայերին՝ Նրանք բացառում էին մասնակի կռիվները ու ցույցերը, քանզի այդպիսիք չէին կարող «օգտակար ըլլալ ապստամբական գործին»[18] և կվնասեին ժողովրդին ու կխանգարեին պատրաստվել համընդհանուր ապստամբության։ Վաղաժամ, վնասակար և ուժեր ջլատող էին համարում ազգին դասակարգերի բաժանողներին ու այդ դասակարգերին թշնամացնողներին[19]։ Հայկական դատը համարում էին զուտ արևմտահայերի խնդիրը։ Իսկ 1907 թ. ապրիլի 20-ից Բոստոնում (ԱՄՆ) լույս տեսնող «Ազգ» թերթը, որի անունով կոչվեց այդ հատվածը, պարզ հայտարարում էր, որ իր դավանանքը հայ հեղափոխական ուժերի համախմբումն է, հայ համերաշխության ստեղծումը «ազգային հեղափոխական որոշ մշակված ծրագրի մը շուրջ ու

---

14 Վ ա չ է Ղ ա զ ա ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 25։

15 ՀՀԿՊՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 162, թ. 1։

16 Ձայն Հայրենյաց, 11. VI. 1909։

17 Նույն տեղում, 11. IX. 1909։

18 Պատմություն սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության, 1887—1962, հ. Ա, Բեյրութ, 1962, էջ 268—269։

19 Ծրագիր վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության, 1916, Բոստոն։ Սա 1908 թ. հոկտեմբերի 23-ի «Ձայն Հայրենյացի» մեջ տպագրված ուրվագծի բարեփոխումն է։

մեր համերաշխ գործակցության սուրբ ու անդրժելի դաշինքով»[20]։ Հայաստանի աղետաբերման հարցին նրանք նայում էին այսպես. սկզբում թաքնավարություն, Թուրքիայի կազմում, եվրոպական հսկողությամբ, իսկ եթե ժողովուրդը համենար, ապա դեմ չէին լիսի անկախությանն ընդհանրապես[21]։ Նրանք մերժում էին այն հանրահայտ գաղափարը, թե ռուսական հեղափոխությունը նպաստավոր է նաև արևմտահայությանը, ուստի [illegible] էին համարում, որ «ատանկ հեռավոր ու խնդրական նույսերով մեր ոտքը կապենք սուր հեղափոխական արկածին, և մեր այնքան սուղ ուժերուն լավագույն մասը տրամադրենք այդ ուղղությամբ»[22]։

Այսպիսով, վերակազմյալների ձախակողմյան հոսանքները [illegible] էին, նրանք էին հանդես գալիս ոչ հանրաճանաչ ու չնայած իրենց հաճախ անվանում էին հեղափոխականներ, ըստ էության ռեֆորմատորներ էին, ասիմիլյատորական պայքարի ու բարենորոգումների քարոզիչներ։ Նրանց հաճախ շրջանցում էին ազգային կարևոր հարցեր, ինչպիսիք էին ազգաբնակչության, առևտրի ու արդյունաբերության ու ընդհանրապես տնտեսության զարգացման հեռանկարները, հասարակության մեջ գոյություն ունեցող անհավասարությունն ու անարդարությունները, շրջափակ ցեղերի բացահայտ թշնամանքը և այլն։ Այնինքն՝ արմենականների հետ ունեին շատ ընդհանրություններ, ինչն էլ ի վերջո հիմք դարձավ Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցության մեջ դրանց միաձուլմանը։

Այսպիսին էր վիճակը, երբ չափավոր («Ազգյան») վերակազմյալները սկսեցին մտածել արմենականների և միութենականների, ապելի շուտ՝ 1907 թ. դրանց միացումից առաջացած Գաղափարակցական միության հետ գաղափարական ընդհանուր պլատֆորմ մշակելու և միանալու հնարքներ ստեղծելու մասին։ Արդեն 1908 թ. հունվարի 1-ին նրանք մի պաշտոնագրով Եգիպտոսի իրենց տեղական կազմակերպությանը լիազորություններ էին տվել բանակցություններ վարելու։ Վերակազմյալների Եգիպտոսի տեղական այդ մարմինը 1907 թ. սեպտեմբերի 4-ի նամակով «փութաց հանուն կուսակցության շնորհավորել այդ միությունը՝ (Գաղափարակցականը—Ս. Ս.)... ջերմ փափագ հայտնելով, որ վերակազմյալների իրենց հատվածի հետ ևս սի միություն ստեղծելու նպատակով բանակցելու համար ներկայացուցիչներ որոշվեն...»[23], որովհետև, ըստ Եգիպտոսի մարմնի, «...տարբերություն մը չկար երկու կազմակերպություններուն հայացքներուն միջև»[24]։

Գաղափարակցական միության կենտրոնական վարչությունը 1907 թ. նոյեմբերի թիվ 12 և 15 պաշտոնագրերով «պատասխանած էր, թե սիրով կընդուներ եղած միության առաջարկը և թե որոշած էր այդ նպատակով բանակցությունները վարելու համար լիազոր մը ղրկել Եգիպտոս»[25]։ Բանակցություններին մասնակցում են արմենականներից Գր. Պոզիկյանը (Շիկահեր), Միք. Նաթանյանը և Հարություն Պեյլերյանը, իսկ վերակազմյալներից՝ Մ. Տամատյանը, Շ. Հովիվյանը, Փոքր Հայքի ներկայացուցիչ Ժիրայր Վաչեն, դոկտոր Տ. Էնֆիճյանը և Հ. Փափազյանը»[26]։ 1908 թ. փետրվարի 5-ին սկսված

---

20 Ազգ, 20. IV. 1907։

21 Նույն տեղում, 4. VII. 1908։

22 Նույն տեղում, 10. VIII. 1907.

23 ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 187։

24 Նույն տեղում։

25 Պ. Տեփոյանի «Միհրան Տամատյան» (Բեյրութ, 1964) աշխատության մեջ Գաղափարակցական միության կողմից Գ. Պոզիկյանի և Մ. Նաթանյանի հետ բանակցությունների մասնակից է հիշատակվում «նախկին միութենական պատգամավոր վանեցի Խաչիկ Պառնաթյանը» (էջ 112), որը, սակայն չի հիշատակվում արձանագրության բնագրում։

26 Այս դեպքում էլ արձանագրության բնագրում հիշատակվում է Կ. Գրիգորյանը՝ վերակազմյալների թվում, իսկ Տեփոյանի նշված աշխատությունում ոմն Հ. Փափազյան, որը ճիշտ չէ։

բանակցությունների մասին կազմվեց մանրամասն պաշտոնական արձանագրություն։ Բանակցող կողմերն օրինական ճանաչեցին միմյանց լիազորությունները։ Գ. Պյողիկյանը ներկայացրել էր Գաղափարակցական միության կենտրոնական վարչության 1907 թ. նոյեմբերի 5-ի թվակիր վկայականը, իսկ վերակազմյալները՝ 1908 թ. հունվարի 1-ի թիվ 41 վկայագիրը՝ երկուսն էլ բանակցություններ վարելու և միություն կազմելու լիազորություններով[27]։

Բանակցող կողմերը ներկայացուցիչների թվից անկախ ներկայանում էին մեկական հավասար ձայնի իրավունքով։ Միևնույն ժամանակ, նրանք «կառաջնորդվեին այն հաստատ համոզումով, թե տաճկահայ ժողովրդի ներկա ճգնաժամային դրության հանդեպ՝ հայ հեղափոխական գործը կկարոտեր ավելի քան երբեք մեծ ճիգերու և միահամուռ գործակցությանց։ Անհրաժեշտ էր ուրեմն, որ տաճկահայ դատի համար կազմված առանձին-առանձին կուսակցությունները ի մի համախմբվեին։ Այս պահանջը ավելի հրամայողական կդառնար մանավանդ այն կազմակերպությանց համար, որոնք գործելով ազգայնական հողի վրա և չունենալով հայացքների զգալի տարբերություններ, կարող էին բոլորովին ի մի ձուլվել և կազմել միակ հեղափոխական մարմին մը»[28]։ Ուստի անպայման պետք էր փոխզիջումներով ստեղծել այդ միությունը, որը ստացավ Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպություն անունը։ Նորաստեղծ կազմակերպության նպատակ հռչակվեց՝ «ա) ազատել տաճկահայությանը օսմանյան բռնակալութենեն և հիմնել անկախ ինքնավարություն մը[29], հաստատված սահմանադրական լայն հիմունքներու վրա, որ ապահովեր միանգամայն այնտեղ ապրող մյուս բոլոր ցեղերու բարօրությունը և աղատ ու խաղաղ կուլտուրական զարգացումը՝ համաձայն իրենց առանձնահատուկ ընդունակությանց

բ) քաղաքական հանգամանքներու համաձայն վարչական բարենորոգումներ ձեռք բերել Տաճկահայաստանի մեջ, հիմնվելով եվրոպական պետություններեն հաստատված միջազգային դաշնադրություններու վրա»[30]։

Ընդ որում, նկատի էր առնվում, որ հայկական դատը «առաջնապես քաղաքական հանգամանք» ունի, որ ողջ տաճկահայությունն է ճնշվում բռնակալ ռեժիմի կողմից և, հետևապես, դասակարգային հակամարտություններն ու տարանջատ շահերը մերժվում էին, որպեսզի հայության կենսունակ ուժերը համախմբվեն հեղափոխության շուրջ։

Առաջնակարգ ու անհետաձգելի էր համարվում ժողովրդին պատրաստել ինքնապաշտպանության՝ հնարավոր հարձակումներին դիմագրավելու համար։ Մերժելով վաղաժամ ցույցերն ու ելույթները, որոնք կարող էին կասեցնել ապստամբական ուժի կանոնավոր ընթացքը, նպատակ էր դրվում պատրաստվել ընդհանուր զինված ապստամբության՝ սպասելով քաղաքական նպաստավոր իրադրության։

Ծրագրում առաջ էր քաշվում օսմանյան լծի տակ տառապող ժողովուրդների համագործակցության գաղափարը, նրանց վերապահելով սեփական ճակատագրի լիարժեք տնօրինումը՝ պայմանով, որ այն չխաթարի մյուս ժողովուրդների օրինական իրավունքները։ Կազմակերպությունն իր գործելավայրեր հռչակեց Տաճկահայաստանը՝ նկատի ունենալով նրա վեց վիլայեթները (Էրզրումի, Վանի, Բազեշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Սեբաստիայի) և, որ բոլորովին նորություն էր, Կիլիկիան, իսկ ապստամբության և ինքնապաշտ-

---

27 ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 187—188, Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 185—186։

28 ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 188։

29 Այստեղ կա մի անճշտություն. սկսած Ա. Դարբինյանի հիշյալ աշխատությունից (էջ 188) բոլոր ուսումնասիրողները, հետագայում հավանաբար օգտվելով նրա վկայակոչումից, գրում են. «Ազատել Տաճկահայաստանը... և հիմնել այնտեղ անկախ կառավարություն», ինչը չի համապատասխանում փաստաթղթի բնագրին և հետագայում զանազան ոչ ճիշտ մեկնությունների և դատողությունների տեղիք է տվել։

30 ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 188։

պանության հարցերը թողեց կենտրոնական վարչության հայեցողությանը[31]։ Նորածին կազմակերպության այս ծրագիրը շրջանցում էր հողային հարցը և չէր անդրադառնում ապագա հասարակության կառուցվածքին, որոնք կարևոր բացթողումներ էին և վկայում էր այն մասին, որ կազմակերպությունը դեռևս խարխափում է ազատագրական պայքարի բավիղներում։

Ընդհանուր առմամբ այս ծրագիրը ազգային դեմոկրատական էր, որտեղ միախառնված հանդես էին գալիս ինքնապաշտպանության ավանդական ջատագով արմենականն ու զինված ընդհանուր ապստամբության քարոզիչ վերակազմյալը, արտահայտելով ժամանակակից մտավորականության սահմանադրական, իրավական պետություն ունենալու մղումները։ Թերություններով ու պակասավորությամբ հանդերձ, այն ռեալիստական ու նաև առաջադիմական ծրագիր էր։

Նոր կազմակերպության ստեղծման բանակցություններն ավարտվեցին 1908 թ. սեպտեմբերի 15-ին՝ Ալեքսանդրիայում։ Հիմնարար փաստաթուղթը Գաղափարակցական միության կողմից ստորագրեցին Մ. Նաթանյանն ու Գ. Պըզդիկյանը, իսկ վերակազմյալներից՝ Մ. Տամատյանն ու Շ. Հովիվյանը[32]։

Սակայն Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությանը վիճակված չէր երկար գոյատևել։ 1908 թ. հուլիսի 10-ին վերահռչակված միդհատյան սահմանադրությունը գալիս էր վերջ դնելու համիդյան բռնակալությանը և կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, առանց բացառության խոստանում էր սահմանադրական կարգեր, հետևապես և իրավունք էր տալիս քաղաքական բացահայտ կազմակերպություններ կազմել։ Այս պարագաներում է, որ կահիրեաբնակ մտավորական Վ. Մալեզյանը «գաղափարը հղացավ, թե կարելի է օգտվել օսմանյան սահմանադրութենեն ու հայերու իրավունքները Թուրքիո մեջ պաշտպանելու և ներկայացնելու համար պետք էր ունենալ որոշ հայացքներով և ծրագրերով քաղաքական կուսակցություն մը»[33]։ Հասարակական գործչի իր խանդավառությամբ, նկատի ունենալով Եգիպտոսի պահպանողականների դեմ դեռ 1900-ական թվականներից պայքարող ոչ կուսակցական մտավորականներին, որոնց գլխավոր մտահոգությունն Ազգային սահմանադրության իրագործման հետապնդումն էր, նա առաջարկում էր սահմանադրական նոր կուսակցություն կազմելու նպատակով հավաքվել խորհրդակցության։

Խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ 1908 թ. հոկտեմբերի 24-ին՝ «Թեաթր Ապպասին» կից լսարան-ընթերցատանը՝ Ջնյած դաշնակցության ներկայացուցիչ Հ. Ասատրյանի պատճառաբանությանը, թե իբր օսմանյան սահմանադրությունից հետո մնում են միայն դասակարգային խնդիրներ, որոնք կոչված է լուծելու իր կուսակցությունը, ուստի նոր կուսակցություն կազմելու հարկ չկա, բանակցությունները շարունակվում են և տալիս ցանկալի արդյունք, քանզի մինչ այդ ստեղծվել էր դրա գաղափարական հիմքը։

Բանն այն է, որ Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության ստեղծումից անմիջապես հետո Մ. Տամատյանը, Վ. Թեքեյանը և Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբյանը «կմտածեին Միացյալ կազմակերպության վարդապետական խորքին մասին»[34]։ Նրանցից հատկապես Մ. Տամատյանը, ամբողջովին կլանվելով այդ աշխատանքով, «կպատրաստե ռամկավար ծրագրի մը նախագիծը»[35], որը Ալեքսանդրիայի մասնաճյուղի անունից ուղարկվում է մյուս մասնաճյուղերին, ինչպես նաև անկուսակցական անհատներին։

---

31 Նույն տեղում, էջ 189—192։

32 Մեզ ծանոթ բոլոր աշխատություններում փաստաթուղթն ստորագրողների թվում հիշատակվում է վերակազմյալ Կարապետ Գրիգորյանի անունը ես, որը սակայն չկա փաստաթղթի բնագրում։

33 Արև, 29. X. 1928։

34 Վ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 30։

35 Արև, 29. X. 1928։

Այսպիսով, Մ. Տամատյանի ռամկավարական և Վ. Մալեզյանի սահմանադրական գաղափարակից խմբավորումների միջև տեղի են ունենում շփումներ և բանակցություններ, որոնք, ի վերջո, հաջող ելք են ունենում Մ. Տամատյանի նախաձիրը հիմք ընդունելով՝ «Մալեզյանի ծրագրին կարգ մը կետերուն հավելումովը»[36]։ 1908 թ. հոկտեմբերի 26-ին[37] Վ. Մալեզյանի տանը գումարված հիմնադիրների համագումարը հռչակում է Նոր՝ Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության ծնունդը։

Այսպիսով, Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցության (ՀՍՌԿ) կորիզը եղավ 1908 թ. սեպտեմբերի 15-ին Ալեքսանդրիայում հռչակված Միացյալ Հայ հեղափոխական կազմակերպությունը, որի կազմական տեղեկագրին իբրև հավելված կա 1908 թ. հոկտեմբերի 31-ի հիշատակությունը՝ ստորագրված Միացյալ կազմակերպության հիմնադիր ղեկավարների կողմից։ Այդտեղ կարդում ենք. «Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության և գաղափարակցական միության (Արմենո-մի։թենական) միությամբ կազմված «Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը» Օսմանյան սահմանադրության նոր պայմաններու բերմամբ՝ որչափ ատեն մեզմե անկախ հանգամանքները մեզ չպարտավորեցնեն՝ դադրած ըլլալով այլևս հեղափոխական կազմակերպություն մը ըլլալե, իր ամբողջ կազմով կմիախառնվի «Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն» անունով քաղաքական կուսակցության մեջ, որը հիմնված է միացյալ կուսակցություններու լիազորներուն կողմե հրավիրված լուրջ և գիտակից անձնավորություններե»[38]։

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը և փորձելով պատասխանել մեր պատմագիտության մեջ ցարդ բաց մնացած մի շարք հարցերի, կարող ենք ասել.

ա) ՀՍՌ կուսակցությունը կազմավորվեց Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության հիմքի վրա՝ ներառելով գաղափարակից մտավորականների և նախկին հեղափոխականների։

բ) Թեև խնդրո առարկա հարցին անդրադարձող բոլոր աշխատություններում[39] հիմնադրման վայրերեն նշվում է միաժամանակ երկու քաղաք՝ Կահիրեն և Ալեքսանդրիան, բայց ոչ ոք չի փորձել բացատրել գործի էությունը։ Թանն այն է, որ աշխատանքները սկսվել և տարվում էին միաժամանակ երկու քաղաքներում էլ, բայց, իրականում, վերջնական փաստաթուղթը կուսակցության հիմնադրման մասին և ծրագիրն ընդունվել է Ալեքսանդրիայում, որն էլ կուսակցության հիմնադրման վայրն է։

գ) Որոշ տարակարծություն կա կուսակցության հիմնադրման ժամկետի հարցում։ Այսպես, Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության ստեղծման համար դեռևս 1908 թ. փետրվարի 5-ից սկսած բանակցությունների արդյունքները թեև ամփոփվեցին սեպտեմբերի 15-ի փաստաթղթում, սակայն, ըստ էության, դրանք շարունակվեցին և, Ա. Անդրեասյանի առելով, ավարտվեցին հոկտեմբերի 1-ին[40], իսկ Ա. Դաղբինյանի վկայությամբ՝ 4-ին[41]։ Իսկ կուսակցության ստեղծման օր Մ. Ճիղմեճյանը համարում է

---

36 Նոր օր, 28. VI. 1965։

37 ՀԿՊԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 8, թ. 7։ Իրականում կուսակցությունը պաշտոնապես հռչակվեց մի փոքր ուշ, իսկ այստեղ միայն նախնական համաձայնության մասին է խոսքը։

38 ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 196։

39 Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., Հ. Պողոսյան, Կուսակցական կյանքի հուշերս, Բեյրութ, 1987, Ա. Եկարյան, Հուշեր, Բեյրութ, 1985, Պ. Տեփոյան, Մ. Տամատյան, Բեյրութ, 1964, Նույնի Ատոմ Ասլանյան, Բեյրութ, 1988, Վ. Կերբլյան, Հայկական Կիլիկիո ազատագրական պայքարը. Բոստոն, 1978, Վ. Ղազարյան, նշվ. աշխ. և Նորագիր ռամկավար ազատականն ուղեցույցը, Բեյրութ, 1981, Ա. Համբարյան, նշվ. աշխ.։

40 Ա. Անդրեասյան, Պատմություն ՌԱԿ-ի Ամերիկայի արևմտյան շրջանի, Լոս-Անջելես, 1981, էջ 29։

41 Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 193։

1908 թ. հոկտեմբերի 26-ը[42], որը չփոխի արդյունք է միայն։ Իրականում դա կառ բեռնակի հիմնադիրների հավաքն էր, որը լիազորություններ չուներ և չի էլ ընդունել որևէ հիմնարար փաստաթուղթ։ Հայտարարությունը կուսակցության հիմնադրման մասին, ինչպես և ծրագիր-կանոնադիրը ընդունվել է 1908 թ. հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրիայում Մ. Նաթանյանի, Գ. Պյոզիկյանի, Մ. Տամատյանի, Ս. Հովիվյանի ստորագրությամբ, ովքեր ունեին այդ լիազորությունները միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության կողմից։

Հենց հոկտեմբերի 31-ին ընդունված ծրագրում ռամկավարները, ողջունելով սահմանադրության հռչակումը, նշում էին, որ այն Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող բոլոր ժողովուրդների միջած հերոսական պայքարի արդյունք է և որ այլևս հեղափոխական կուսակցությունների գոյության անհրաժեշտությունը չկա, այլ ներադասելի է այսուհետև գործել օրինական (legal) սկզբունքով, արտահայտելով ժողովրդի մեծամասնության շահերը, ինչպես դեմոկրատական մյուս երկրներում է։ Արդ, հայ հեղափոխական նախկին կազմակերպությունները «կվերածվին նույնպիսի օրինական, քաղաքական կուսակցություններու»[43], մասնավորապես այնպիսի կուսակցության, որը հեռու է ծայրահեղ և օտար վարդապետություններից և, վեր կանգնելով դասակարգային խտրություններից, կառաջնորդի ժողովրդին։ Ահա այդ մտածողության կրողն ու արգասիքն էլ ՀՍՌ կուսակցությունն է, որի ծրագիրը «...կրնա նկատվիլ իբր ազգային»[44], պիտի նպաստի օսման և մյուս ժողովուրդների հետ բարեկամության ամրապնդմանը և ...կան անդորրերի։

Ներշնչված XX ս. լուսավոր գաղափարներով, կուսակցությունն իր գործունեության գլխավոր նպատակակետ է ընդունում ժողովրդի գերիշխանությունը՝ «իշխանավարությունը ժողովուրդն է» նշանաբանը որդեգրելով։ Անդրադառնալով ազգային խնդրին, ծրագրի հեղինակները գրում են. «Ընդունելով երկրին ամբողջությունը և օտարական անբաժանելիությունը, միևնույն ժամանակ այդ ազգերը պետք է պահպանեն և ... տակ դնեն իրենց ազգային առանձնահատկությունները»[45], փոքր թե մեծ լինեն իրավահավասար են, որ ամենակարևորն է, սահմանադրական ռամկավարական սկզբունքները «չեն ժխտեր ազգերու ինքնորոշման իրավունքը, այլ ընդհակառակը, այս իրավունքներուն ապահովումն է եղած միակ միջոցը՝ բազմազգ պետություններու անդորրության և առաջադիմության»[46]։ Այս տեսությամբ հայությունը ներկայանում է նախ որպես օսմանյան քաղաքացի և ապա իբրև հայ ազգայնություն, որոնք չպիտի հակասեն իրար, այլ ընդհակառակը լրացնեն միմյանց։ Բնական է նաև, որ սրանից չի բխում, թե դա պիտի դառնի որպես անջատողական ձգտում. Համասեռ ու համերաշխ՝ հավասար իրավունքներ պետք է ունենան բոլոր ազգերը՝ մեծ թե փոքր։ Վերը շարադրվածից ելնելով է, որ կուսակցությունը «կկանգնի ջատագով՝ ազգային իրավունքներու պահպանման և զուտ վարչային ապակեդրոնացման դրության»[47]։

Այնուհետև որոշվում է կուսակցության դրոշի տակ համախմբելով «պարտաճանաչ հայ հարուստը, ժրաջան հայ աշխատավորը և դիտակից հայ մտավորականը» ու հենվելով մեր ժողովրդի բնածին ռամկավարական խառնվածքի վրա, հասնել համազգային միակամության։

Մերժելով սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը և ընդհանրապես «հեռու մնալով վիճելի վարդապետություններէ», խնդիր էր դրվում տնտեսական

42 Մ. Ճիզմեճյան, նշվ. աշխ., էջ 169։
43 ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 21։
44 Նույն տեղում, էջ 22։
45 Նույն տեղում, էջ 23։
46 Նույն տեղում, էջ 26։
47 Նույն տեղում, էջ 24։

քնագավառում կապիտալի ազատ զարգացում, որն էլ ծրագրի հեղինակների կարծիքով ինքնըստինքյան կբերի աշխատավոր ժողովրդի վիճակի բարելավում։ Ծրագրի հեղինակների կարծիքով, գործելակերպի լավագույն միջոցներ են դրավոր (մամուլ, զանազան հրատարակություններ) և բանավոր ագիտացիան ու պրոպագանդը։ Անհրաժեշտ էր համարվում ամեն գնով պաշտպանել սահմանադրությունը՝ չբացառելով քաղաքական դաշինքը այլ կուսակցությունների ու խմբավորումների հետ, գործնական սկզբունք դարձնել բարենորոգումների միջոցով առատության և բարօրության հասնել, այսինքն, որդեգրվում էին պառլամենտական, ռեֆորմիստական պայքարի ձևեր։

Կուսակցության նպատակները բաժանված էին երկու խմբի. ա) քաղաքական, որի տակ հասկացվում է օսմանյան սահմանադրությունը վերածել ռամկավարական սահմանադրության, այսինքն՝ ավելի ժողովրդականացնել այն և օսմանյան կայսրության ամբողջությունը պահպանելով հանդերձ, լայն ինքնավարական արտոնություններ շնորհել տեղական ու ազգային իշխանություններին, և բ) ազգային նպատակ. անխախտ պահել հայոց ազգային իրավունքներն ու սովորույթները, որը երաշխիք կդառնա կրոնական ազատության և կրթական զարգացման, հետամուտ լինել ազգային սահմանադրության վերափոխմանը՝ այն հարմարեցնելով ժամանակի պահանջներին, աշխատել «դուռ հկեղեցական գործերը անջատել անոնց ազգային վարչական կազմեն»[48]՝ ստեղծելով ազգային ե կրթական միացյալ վարչություն և, ի վերջո, պահպանել ու զարգացնել հայոց լեզուն, պատմությունն ու մշակույթը։

Ծրագրի «Գործելակերպ» բաժնում հայտարարվում էր, որ ՀՍՌԿ-ն գործում է «սահմանադրական ռեժիմին տակ, իբրև քաղաքական օրինական կազմակերպություն և ոչ իբրև հեղափոխական-ապստամբական գաղտնի մարմին»[49], որի գործունեության միջոցներն են մամուլը, միտինգները և հրապարակային ելույթները, ընտրական ու խորհրդարանական պայքարը։ Նախկին բռնատիրական ռեժիմի վերականգնման ամեն մի փորձի դեմ կուսակցությունը պայքարելու էր բոլոր միջոցներով։ Առաջնահերթ խնդիր էր համարվում ուսումնասիրել հայ ժողովրդի պահանջները և գործունեություն ծավալել դրանց իրականացման համար՝ ջանալով մյուս «ազգություններու հետ մշակել հղբայրակցական ոգի և համերաշխաբար գործակցել անոնց հետ»[50]։

Հաջորդ ենթաբաժնում, որն անվանված է «Հատակագիծ», հռչակվում է կուսակցության իդեալը՝ իրավական սահմանադրական պետական համակարգի ստեղծումը, այն վարչաիրավական մոդելը, որը պիտի գործի ապագա կայսրությունում և մասնավորապես Հայաստանում։ Նրանց կարծիքով, ապագայում ժողովրդի դերիշխանությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ են սահմանադրական այնպիսի երաշխիքներ, ինչպիսիք են ազգերի լիակատար հավասարությունը, բոլոր անհատների հավասարությունն օրենքի և պետության առջև՝ դրանից բխող իրավական հետևանքները՝ պարտականություններով. անձի անձեռնմխելիությունը, խղճի, դավանանքի, ուսման, խոսքի, մամուլի, ինչպես նաև խմբակցություններ, միտինգներ և ցույցեր կազմակերպելու, աշխատանքի, առևտրի, ազատ տեղաշարժման ազատությունը, գրաքննության իսպառ բացառումը և այլն։

Վերջին հաշվով նրանք առաջարկում էին սահմանադրական միապետություն հետևյալ կառուցվածքով։ Բուրգի վերևում էր «կայսրն օսմանցիներուն», ում անձը թեև անձեռնմխելի էր ու նա թեև անպատասխանատու էր օրենքների առջև, բայց պարտավոր էր հարգել սահմանադրությունը, օրենքները, հետամուտ լինել երկրի անկախությանն ու ամբողջականությանը։ Օրենսդրական իշխանությունը պիտի իրականացվեր կայսեր և երկպալատ պառլամենտի կողմից՝ օրենսդրական նախաձեռնություն ընձեռելով նախարարների

48 Նույն տեղում, էջ 25։
49 Նույն տեղում, էջ 25—26։
50 Նույն տեղում, էջ 26։

խորհրդին, իսկ գործադիր իշխանությունն իրագործելու էին կայսրը և նախարարները։

Խորհրդարանի ստորին պալատը՝ երեսփոխանական ժողովը, ընտրվելու էր 25000 ձայնից՝ մեկ պատգամավոր հաշվարկով, ընդհանուր, հավասար, գաղտնի և ուղղակի քվեարկությամբ՝ 21 տարին լրացած այր ընտրողների կողմից։ Ընտրվել կարող էին 30 տարեկանից։ Վերին պալատը՝ ծերակույտը, ընտրվում էր նահանգային ժողովների կողմից՝ 9 տարի ժամկետով, 40 և բարձր տարիք ունեցողներից։

Ռամկավարների պատկերացմամբ արդարադատությունը, որպես պետական կարևորագույն ֆունկցիա, պիտի իրականացվեր հետևյալ սկզբունքով. դատարանի անկախություն վարչական իշխանություններից, դատարանների ընտրովիություն, տեղական լեզվի անպայման օգտագործում դատարանում և անհրաժեշտության դեպքում թարգմանչի առկայության ապահովում, անձի ձերբակալություն միայն դատախազի սանկցիայով, բանտային պայմանների բարելավում, պատճառած վնասների հատուցում։

Կրթական համակարգը ըստ ռամկավարների ծրագրի նախատեսում էր ազատ ուսուցում, նախնական ձրի և պարտադիր կրթություն, ազգային լեզվով պետական հովանավորությամբ վարժարանների բացում, թուրքերենի դասավանդում միայն բարձր դասարաններում։ Կարճ ասած, ենթադրվում էր միասնական կրթական համակարգի ստեղծում՝ հնարավորություն ընձեռելով մայրենի լեզվի, պատմության, մշակույթի և կրոնի դասավանդման համար։

Անհրաժեշտ էր համարվում երկու տարի ժամկետով բոլոր չափահաս տղաների պարտադիր ծառայությունը բանակում և ծառայության պայմանների բարելավումը։

Ծրագրում հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հողային հարցին։ Պահանջվում էր բարեփոխել հարկային համակարգը, սահմանել պրոգրեսիվ հարկ, վերացնել մյուլթեզիմությունը կամ կապալառությունը, չեղյալ հայտարարել ապառքները, չքավորներից հարկեր չհավաքել, բաց թողնել էժան վարկեր, հողագործին հող տրամադրել «դյուրամատչելի պայմաններով»՝ նկատի ունենալով հատկապես «վերջին բռնապետության երեսեն» տուժածներին։ Հին վարչակարգից փախածները կամ բոլոր տարագիրները պետք է պետական ծախսերով վերադարձվեին իրենց բնակավայրերը։ Մուհաջիրներին (նոր գաղթականներ) բնակեցնելիս պետք է հաշվի առնվեին հնաբնակ տեղացիների կամքը։ Բռնագրավված հողատարածքները տեղական քննիչ հանձնաժողովների միջոցով պետք է անպայման վերադարձվեին նախկին տերերին, «բացարձակ ջնջում պետական և համայնական տարապարհակ աշխատանքներու»[51]։ Անհրաժեշտ էր համարվում հատուկ օրենքներով խրախուսել ընկերությունների և երկրագործական բանկերի ստեղծումն ու զարգացումը։

Ծրագիրը մշտական խաղաղության և կայսրությունում ապրող ժողովուրդների եղբայրության ապահովման երաշխիքներ էր համարում Թուրք վերնախավի զանազան արտոնությունների վերացումը. «ջնջել պեյերու և աղաներու ավատական իրավունքները և կամայական հարկահանությունները», թափառաշրջիկ և մակաբույծ ապրելաձև ունեցող ցեղերի զինաթափումն ու նստակյաց դարձնելը, բայց մինչ այդ անհրաժեշտ է պաշտպանել հարևան խաղաղ բնակիչներին կամ զենք տալ նրանց՝ ինքնապաշտպանության համար։ Դրանց հետ մեկտեղ, պետք է «ջնջել համիդիե զորագնդերը»[52]։

Ծրագրի վերջում նշվում էր, որ կուսակցության մեջ կարող է մտնել ամեն մի հայ, առանց դավանանքի ու դասակարգի խտրության, ով նյութապես և բարոյապես կնպաստի այդ ծրագրի կենսագործմանը։ Հայտարարվում էր, որ կուսակցության կենտրոնը կգտնվի Կ. Պոլսում, իսկ մասնաճյուղերը՝

51 Նույն տեղում, էջ 30։

52 Նույն տեղում, էջ 30։

հայաշատ բոլոր երկրներում։ Դրանք, ենթարկվելով կենտրոնին, ունեցան ինքնավար և կդոյատևեին տեղական միջոցների հաշվին։

Անշուշտ, ռամկավարների այս ծրագիրն, արտահայտելով մանր և միջին սեփականատերերի շահերն ու տրամադրությունները, ազգային սոցիալ-վարչական ծրագիր էր, սակայն ոչ կատարյալ։ Հավակնելով դեմոկրատական վարչակարգ ստեղծելուն, այն ուներ պակասավոր կողմեր. բացառում էր կնոջ ընտրական իրավունքը, ազգային հարցում ընդունելով երկրի ամբողջությունը և քաղաքական անբաժանելիությունը և ենթարկվելով «Թուրքական պատիր սահմանադրության խաբկանքների»[33] այս դրատարվում էր Հայաստանի անկախության գաղափարից, մշուշապատ էր պատկերացում ընդհանրապես ազգային հարցի լուծումը, Ռաբավոր էր հանձնում պաղեստինական պայքարի միջոցով հասնելու ազատություններ։

XX դ. սկզբին, երբ զարգացած երկրներում տեղի էին ունենում սոցիալ-տնտեսական, իրավական, քաղաքական բոլոր տեղաշարժեր, երբ սի շարք ժողովուրդներ միապետներին հայտարարում էին թանդարանային ցուցանմուշներ, ռամկավարների կողմից սահմանադրական միապետությունը քաղաքական իդեալ հռչակելը պահպանողականություն էր, ՀՍՌԿ-ի բազկացուցիչ մասերը կազմող նախորդ կազմակերպությունների ծրագրերը տեղափոխական դրույթներից, անկասկած՝ նաև անը, բայց անհամեմատ ավելի առաջադիմական էր, քան միդհատյան սահմանադրությունը, որովհետև սերժելով նրա խիստ սահմանափակությունն ու շովինիզմը, Թուրքիայի զարգացման համար բացում էր համեմատաբար լայն հեռանկարներ։

Անհրաժեշտ է շեշտել սակայն, որ ռամկավար առաջնորդները բացառապես արևմտահայեր էին, քաջածանոթ թուրքական դժնդակ իրականությանը, շատերը իրենց կաշվի վրա զգացել էին բռնատիրության ծանրությունը և ծրագիրը կազմելիս, անկասկած, հաշվի էին առել այն բոլոր հաբարավորություններն ու խոչընդոտները, որոնք կնպաստեին կամ կարգելակեին իրենց ստադրությունների իրականացմանը։ Նրանք, գտնվելով կատարված անցուդարձի կենտրոնում, չէին կարող առաջարկել իրականությունից կտրված, ուտոպիստական ու անիրագործելի ծրագիր։

Իսկ ինչ վերաբերվում է ազգաբնակարգային ինքնակոչմանը, ապա պիտի նկատի առնել, որ ընդհանրապես արևմտահայ ազատագրական շարժումը նախ ուղղված էր ազգի ֆիզիկական գոյատևման ապահովմանը և հետո օտարի լուծը թոթափելուն, այսինքն՝ ազգային-ազատագրական շարժումը կլանեց ամեն ինչ՝ տեղ չթողնելով դասակարգային պայքարին։ Եվ այն պնդումը, թե ազգաբնակարգային կուսակցություններ չեն լինում, այստեղ պիտի մոտենալ որոշակի վերապահումով, որովհետև արևմտահայերի վիճակն այնքան ծանր էր, թշնամին այնքան նենգ, որ, ինքնաբերաբար, ազգային-ազատագրական շարժումը համահարթեցրել էր բոլոր դասակարգերին։

Վերջում ավելացնենք, որ ՀՍՌԿ-ն շուտով իր կենտրոնական [illegible] տեղափոխեց Կ. Պոլիս և ծավալեց ազգանպաստ գործունեություն։ Ռամկավարները փորձեցին մեծացնել իրենց կուսակցության անդամ[illegible] [illegible]ոանակը, համախմբել Թուրքիայում ու աշխարհի տարբեր [illegible] ապրող հայերին, սակայն մեծ հաջողությունների չհասան։ Այդ պատճառով էլ նախկինի նման նրանք (հատկապես արմենականները) գործում էին [illegible]որապես Վան-Վասպուրականում, ուր դրեթե բոլոր արմենականները [illegible] ընդգրկվեցին նրանց շարքերը։ ՀՍՌԿ-ի կազմակերպություններ առաջացան Բլմիրում, Խարբերդում, Տիգրանակերտում, Կիլիկիայի առանձին քաղաքներում, Եգիպտոսում և Ամերիկայում։

Ավելի ուշ Սահմանադիր ռամկավար կուսակցությունը որպես հայ առաջին՝ ազգային կուսակցության օրգանական շարունակություն և լավագույն ավանդույթներ կրող ու իրագործող, ներառելով վերակազմյալ Հ. Ս. Դ. Կ-ին և ուրիշների, 1921 թ. հոկտեմբերի 1-ին միախառնվեց Ռամկավար աղա-

33 Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 10, Երևան, 1981, էջ [illegible]

ական կուսակցությանը՝ դառնալով շաղկապող օղակ, առաջնեկ Արմենական և այժմ գոյատևող ավանդական կուսակցություններից մեկի՝ Ռամկավար ազատական (լիբերալ-դեմոկրատական) կուսակցության միջև։

ФОРМИРОВАНИЕ АРМЯНСКОЙ КОНСТИТУЦИОННОЙ ПАРТИИ САХМАНАДИР РАМКАВАР

С. Т. САРКИСЯН

Резюме

Формирование партии Сахманадир—Рамкавар, образованной в результате слияния первой армянской партии «Арменакан», партии «Вераказмял» (переформированной) и партии «Гнчакян», открывает не только новую страницу в истории этой партии, но и представляет собой тернистый и длительный процесс.

Архивные материалы показывают, что партия «Сахманадир—Рамкавар» являлась первой и единственной партией, не признающей не только учение социализма, но и любые другие, ибо его членами являлись выходцы из Турецкой Армении, которые хорошо осознавали обстановку в ТурецкойАрмении и несвоевременность каких-либо выступлений. Программа партии выражала интерессы средних и мелких имущих слоев и, по сути своей, была национально-демократической, ставящей перед собой задачи национального освобождения.